PhD-disszertáció tézisei

Juricskayné Szabeva Aszja

BOLGÁR APOKRIF IMÁK
(A horvát, a szerb, a szlovén és a magyar apokrif imák tükrében)

Készült
az ELTE BTK
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Szláv irodalmak programja keretében
(Szláv és Balti Filológiai Intézet)

Budapest, 2012

1. TÉMAVÁLASZTÁS, CÉLOK, MÓDSZERTAN

Az apokrif imák már a keresztény idők, a Kr. e. I. század előttről is ismertek. A kereszténység elterjedésével a Római Birodalomban, majd valamivel később Bizáncban egyre inkább keresztény jelleget öltöttek, jelentős mértékben megváltoztak, új tematikával bővültek, keresztény szellemiséggel telítődtek, egyszóval, új életre keltek. A reformáció térnyerésének korában az *Index librorum prohibitorum* (Tiltott könyvek jegyzéke) megjelenésével Bizáncban és Rómában némelyek nem kanonizálódtak, mások viszont a kánon szerves részévé váltak. Keletkezésük, fejlődésük, marginalizálódásuk és kanonizációjuk éppen ezért megszakítatlan és dinamikus folytonosságot mutat.

Doktori értekezésemben elsősorban a bolgár apokrif imákkal foglalkozom. Tekintettel arra, hogy a balkáni régió interetnikus és interkulturális kapcsolatai jelentős hatással voltak a bolgárság civilizációs és kulturális fejlődésére, vizsgálataimat kiterjesztettem a velük közvetlenül is érintkező szerbségre, valamint a csak távolabbról kapcsolódó horvátságra és szlovénségre. A magyar apokrif imahagyománnyal való összevetés

elsősorban tipológiai szempontból tűnt kézenfekvőnek. Disszertációm így a vizsgált téma szempontjából felöleli a Balkán-félsziget legjelentősebb szláv kultúráinak egészét, s nyújt kitekintés a Kárpát-medence magyarságának apokrif hagyományrendszerére. Mindebből világosan kitűnik, hogy célom elsősorban az adott anyag interetnikus, interdiszciplináris és kontaktológiai tanulmányozása volt. Dolgozatomban az apokrif imáknak és az apokrif irodalom általános fejlődésének irodalmi, néprajzi és antropológiai aspektusait is érintem, csakúgy, mint az apokrif művekben megjelenő szimbolikát. Doktori értekezésem a kutatás analitikus és történeti-kulturális metodológiájára épül.

Kevés kivételtől eltekintve, az összehasonlító vizsgálatba bevont népcsoportok önállóan, saját műveikre koncentrálva, mintegy izoláltan vizsgálták saját apokrif imáikat, anélkül, hogy figyelmet fordítottak volna a szomszédos népek hasonló vagy rokon szöveghagyományára. Doktori disszertációm alapvető módszertani elgondolásában szembe megy ezzel a hagyománnyal. Távlati célom az, hogy elkészüljön a

Kárpát-medence és a Balkán-félsziget apokrif imahagyományának átfogó összehasonlító elemzése. Eddigi kutatásaim alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy a két nagy földrajzi és kulturális régió apokrif hagyományrendszerében vannak jellegzetes és egyedi motívumok, ugyanakkor léteznek univerzális közös jegyek is.A néprajz és az antropológia tudománya a téma általánosabb megközelítéséhez nyújtanak segítséget. Ez alapján kijelenthető, hogy az apokrif ima műfajában más olyan népi műfajokban is megnyilvánuló hatások is megmutatkoznak, amelyek amulettként, valamint antropológiai gyakorlatként nyilvánulnak meg.

Az óbolgár írásbeliség emlékei csak a templomokban és a kolostorokban maradtak fenn. Bár az 500 éves oszmán fennhatóság alatt számuk jelentősen megfogyatkozott, különös módon az apokrif imák egészen a XX. századig fennmaradtak.

A fejlett írott kultúrával rendelkező Kárpát-medence népei a XX. század 60-as, 70-es és 80-as éveiben kezdtek el a témával foglalkozni, ekkortól datálódik az apokrif imák erőteljes és elmélyült gyűjtése. Kiderült, hogy a szájhagyomány olyan izolált rétegéről van szó,

amely hallatlanul gazdag, egyúttal pedig a történelmi és kulturális emlékezet legmélyebb, archaikus rétegeibe nyúlik. Amíg a bolgár irodalomtudósok a középkorból fennmaradt, eddig nem kutatott leírásokban, gyűjteményes kötetekben, imakönyvekben és egyházi iratokban fennmaradt apokrif tradícióval foglalkoztak elsősorban, addig a többiek főleg a szóbeli hagyomány gyűjtésébe kezdtek. Számos horvát, magyar és szlovén nyelvű apokrif szövegkiadvány tanúskodik erről. A szerb apokrif hagyomány helyzete kissé más, a bolgárhoz hasonló, hiszen ezek a korai szövegek ugyancsak írott formában maradtak fenn, ami egyúttal a kutatás irányát is megszabta. A bolgár és a szerb apokrif imák gyakran annyira hasonlóak, hogy nehéz közöttük különbséget tenni.

Az írásbeliség és a szóbeliség külön vizsgált területek a dolgozatban. Fontos megjegyezni, hogy olyan XII., XIII. és XIV. századi szövegeket is tárgyalok, amelyek közül a legtöbb elbolgárosodott görög nyelvből való fordítás. A bolgár hagyományban a késői századok apokrif imái időnként ráolvasásokká alakultak át, majd így éltek tovább, népies formában. Mindezekben tetten érhető a

bolgár népi áldások és a bolgár vallásos énekek hatása is. Disszertációmban külön is foglalkozom ezekkel a transzformációs folyamatokkal, de a szövegeket összehasonlítom azokkal a nyugati művekkel, amelyekben úgyszintén sok, prekeresztény motívum található.

Disszertációm tágabb összefüggésben a folklorisztikai rítuskutatást is érinti, hiszen az apokrif ima nem csupán szöveg, hanem szertartás is. Mindez különböző formákban a vizsgált népek kutatott és nem kutatott apokrif imahagyományában is megjelenik.

Végül d disszertációm célja az is, hogy megvizsgálja az apokrif imák olyan általánosabb kategóriáit is, mint az idő és a tér, s bővítse a róluk való tudást.

2. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Kutatásom homlokterében elsősorban a szövegek és motívumaik összehasonlítása állt. Itt jól látható és azonosítható különbség van az egyes népek hagyományrendszerében. A különbség nem a legalapvetőbb ún. azonnali segítségnyújtó imákban

nyilvánult meg, , amelyek egész Európában hasonlóak, hanem azokban, amelyek Jézus keresztre feszítéséről szólnak: a Golgotáig tartó szenvedéseiről, vérének ontásáról, Szűz Mária fiáért való szenvedéseiről. A bolgár apokrifekből ezek a motívumok teljesen hiányoznak, bár elemei elszórtan megtalálhatóak a bolgár népi vallásos énekekben. Amíg a magyar, a szlovén és a horvát apokrif imákban Jézus Krisztus szenvedései, nehéz útja a Golgotáig, keresztre feszítése és Szűz Mária bánata kimerítő részletességgel jelennek meg, addig a bolgár apokrif imákban ezek hiányoznak – , nem említik, nem érintik, nem fejtik ki őket. Az ok természetesen a vallási különbségekben rejlik: egyik oldalon a katolikus vallást találjuk, amely közvetve bár, de hatott az apokrifekre, a másik oldalon a pravoszláv (vagy keleti ortodox) vallás áll, amelynek alapja bizánci.

Érdekes jelenség az apokrif ima visszatérése a pravoszláv (vagy keleti ortodox) egyház bizonyos szertartásaiban. Minden csütörtökön a szófiai Szent Vasárnap templomban és az ország néhány más templomban is meghatározott szertartásoknál mágia ellen az ún. „Kiprijanovi” imákat olvassák. Szent Ciprián valaha

varázsló volt, de hivatása egyszerre megváltozott Isten erejéből, kereszténnyé lett, és a mágia ellen harcolt. Imái sok apokrif, mágikus elemet tartalmaznak. Ilyen hosszú életű apokrif hagyomány nem tűnhet el nyom nélkül, különböző változásokon megy át. Még a XX. században is találni „nezsit" elleni imákat (egy betegség, amely gyakran felbukkan a bolgár és a szerb középkori imákban, a fogak és a fej betegsége, gyakran a fogínysorvadáshoz hasonlítják, de az epilepsziához és a agyhártyagyulladáshoz is). Az ima lényege időről-időre változik. Míg a középkori ima nyitott, és a népesség egésze számára elérhető, a XX. századi ima már tabu. Egy darab papírra írva hordozza a beteg 40 napig, anélkül, hogy felolvasná a szöveget. Itt a mágia és a mágikus gyakorlat felé való közvetett átmenetet figyelhetjük meg, amely tabuvá változtatja a szöveget. Más kortárs jelenség, amelyet a bolgár tudósok nem igen kutattak, a nem kanonizált szentek létezése. Ezt a jelenséget csak részben tudtam vizsgálni. Hasonló visszatérés egy kultuszhoz, mint Szent Prepodobna Sztojnához Zlatoliszt faluban (Délnyugat-Bulgária), Bulgária más területein is megfigyelhető. Az ún. „élő

szentekről” van szó, akiket ha nem is fogadott el a keresztény egyház, tovább élnek a népi pravoszláv (vagy keleti ortodox) kereszténységben. Ők sem osztottak meg apokrif imákat a néppel, de jövendöltek és imádkoztak a szentekhez. A legendák úgy szólnak, hogy éjszaka Szent Prepodobna Sztojna előjött sírjából és a szentekkel beszélgetett, több alkalommal megvédte a falut a katasztrófáktól, tűztől, török támadástól és más szerencsétlenségektől.

A XX. századi apokrif imáknak másik változatai azok, amelyeket amulettként őriznek. Ilyen például a Levél Jézus Krisztus Urunkhoz vagy Mária különböző álmai. Ezek szabadon vándorolnak a térben, a hívők átírják őket, hogy megvédje őket a szerencsétlenségtől és a boldogtalanságtól. Az apokrif imáknak ezt a formáját eddig még nem kutatták a bolgár tudósok.

A Balkán és a Kárpát-medence apokrif hagyományai közti hasonlóságok és különbözőségek elsősorban a görög és bizánci apokrifek erős hatását magán viselő pravoszláv (vagy keleti ortodox) egyház hagyomány- és dogmarendszere, valamint a katolikus egyház hagyomány- és dogmarendszere közti hasonlóságokból

és különbözőségekből fakadnak. E szöveghagyományban a megjelenített világ eltérő esztétikai és metaforikai köntösben tárul elénk. A Krisztus szenvedéseivel és Szűz Mária siralmával kapcsolatos katolikus imák meghatóbbak, könyörületesebbek, tragikusabbak és gyengédebbek. A bolgárok és a pravoszlávok (vagy keleti ortodoxok) nyersebbek, inkább megjelenik bennük a gonosz erőkkel szembeni ádáz harc. Az imák nagymértékben hasonlóak, kivéve a tisztán keresztény motívumokat tartalmazó imákat a katolikusoknál. A szimbólumok is sok egyezést mutatnak, bár ezek értelmezése egynémely esetben eltér. Didaktikus részeket egyiknél is, másiknál is találni. Az apokrif imák nem azért születtek, hogy szórakoztassanak, hanem hogy tanítsanak, kinyilatkoztassanak és segítsenek. Többnyire szükség esetén mondják el őket. A bolgároknál ezek leginkább nem megelőzők, hanem baj és szerencsétlenség esetén használják őket, a már bekövetkezett sorscsapás alkalmával. A katolikusoknál az imák megelőzők, naponta azért mondják el őket néhányszor, mivel hiszik, hogy hatásuk hosszú távú lesz. Bennük a záró formula kötelező jellegű, amelyben az

imát elmondó személy általuk különböző előnyökre és hasznokra tehet szert. A pravoszláv (vagy keleti ortodox) népeknél a záró formulák nem kötelezőek. Előfordul, hogy ilyenekkel az ima elején találkozunk, máskor annak közepén, de egyáltalán nincs meghatározott helye.

Mivel az apokrif imákat valamilyen alkalomból és valamilyen céllal mondják el, ezért az általam tárgyalt régiókban döntően funkcionális osztályozásuk létezik. A bolgár középkori apokrif imák analitikus elemzése a szövegek mélyére hatol - keletkezésüket, logikájukat, belső szerkezeti elrendezésüket a bolgár apokrif szöveghagyomány egészének keretébe ágyazva magyarázza. Bár döntően a nemzeti kultúrtörténeti beágyazottság szemlélete dominál, ám helyenként összehasonlítják őket a magyar, a szlovén, a szerb és horvát apokrif imákkal, kiemelve a közös és az eltérő jegyeket.

A keleti pravoszláv (vagy keleti ortodox) imák prózában születtek, s vannak közöttük ritmizált szövegek is. Ezzel szemben a katolikus imák nagyrészt verses szövegek, amelyek a múltban énekelt formában léteztek.

Az apokrif imahagyomány történeti-kulturális vizsgálata alapján megállapítható, hogy két kölcsönösen egymásra ható fejlődési pálya rajzolódik ki. Az egyik, a Rómából kiinduló latin tradíció nyugatról kelet felé hat (Szűz Mária álmai), érintve a katolikus régiókat: Szlovéniát, Horvátországot, Magyarországot, Lengyelországot, Ukrajnát, részben a mai Oroszország bizonyos területeit. A másik hullám keletről nyugatra halad (Mária szenvedéseinek bizánci változata, amely Bizáncból kiindulva Bulgárián, Szerbián, Oroszországon, Fehéroroszországon és Ukrajna pravoszláv /vagy keleti ortodox/ területein keresztül nyugat felé tart).

Kijelenthető, hogy az apokrif szöveghagyomány mindenütt jelen van – legyen szó akár a balkáni pravoszláv (vagy keleti ortodox), akár a Kárpát-medencei katolikus térségekről. A közös keresztényi alapokon nyugvó szövegekben eltérő motívumokat, szimbólumokat, struktúrákat és irodalmi eszközrendszert találunk.

Doktori disszertációmat a bibliográfiai jegyzék zárja, amelyben a cirill betűs és a latin betűs forrásokat különválasztottam. Szándékom a bolgár imahagyomány

minél sokoldalúbb, elsősorban komparatív szempontú megközelítése volt.

A TÉMÁBAN MEGJELENT FONTOSABB KÖZLEMÉNYEK

Ася Събева- Юричкай (2005): Образът на селото в българските баятелни формули, В: Български календар, Будапеща, Издателство Българско републиканско самоуправление, ред. Ив.Русков,Св.Кьосева, с.114-125,

Juricskayné - Szabeva Aszja (2008): Adatok a középkori bolgár apokrif imák rendszeréhez (előtanulmány egy összehasonlító kutatáshoz), In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiségek néprajzából, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Szerkesztő: Eperjessy Ernő, 49-62.

Ася Събева-Юричкай (2008): Възстановяване на едно старинно баяние против „бабици“ (Между

българския фолклор и апокрифите) В: Българският език и литература на кръстопътя на културите.Международна конференция Сегед, 21- 22 май 2007 г. т.I., Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, Felelős szerkesztő: Ferincz István, с. 96-104.

Ася Събева-Юричкай (2009): Пространство и време при българските апокрифни средновековни молитви, В: Toma Visanov és kora – vallási és kulturális kapcsolatok Magyarország és a Balkán között a XVIII. században, Budapest, Bolgár Kulturális Fórum, Szerkesztők : Doncsev Toso és Menyhárt Krisztina, 87-95.

Ася Събева- Юричкай (2009): Българската апокрифна литература и славянската народна поезия, В: Актуальні проблеми іноземной філології. Лінгвістика та літературознанство. Міжвузівський збірник наукових статей, Випуск III., Донецьк,Юго-Восток, Редакционная колегия : А. Я. Алексеев, В. А.Зарва, Ю.А.Зацний et al., с.388-398.

Ася Събева – Юричкай (2011): Апокрифната литература и българската народна песен, В: Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére, Budapest, Bolgár Kulturális Központ, Szerkesztette: Doncsev Toso, Menyhárt Krisztina és H.Tóth Imre, c.150-163.

Ася Събева- Юричкай (2011): Фолклорът в центъра и периферията на българските апокрифни молитви, В: Българският език и литература в славянски и неславянски контекст. Международна конференция Сегед, 28-29 май 2009 г., издателство: Auktores, Felelős szerkesztő: Ferincz István, c. 596-602.